

С.О. НОВІКОВА

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського

УДК "1820/1825"342 ПЕСТЕЛЬ П.І., МУРАВЬОВ М.М.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЕКТИ П.І. ПЕСТЕЛЯ ТА М.М. МУРАВЬОВА: ДЕЯКІ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАМІТКИ¹

Аналізується джерельна база, яка може бути використана для дослідження конституційних проектів П.І. Пестеля та М.М. Муравйова і їх впливів на розвиток вчень про державу і право в Росії й Україні.

Чільне місце серед численних течій політико-правової думки, які прокладали собі шлях на теренах України, першої чверті XIX ст. займають погляди лідерів декабристів, сконцентровані і викладені в їх конституційних проектах. У «Руській Правді» П.І. Пестеля знайшли своє відображення прогресивні для того часу ідеї влаштування державницького життя у суспільстві, організаційно-правові форми існування якого передбачалося влаштувати на модерних засадах. Без вивчення та всебічного й неупередженого аналізу з сучасних позицій процесів зародження, становлення, розвитку й еволюції державно-правових поглядів декабристів картина розвитку політико-правових вчень на теренах України сприятиметься неповною. Викладене дає цілком достатні підстави вважати необхідним й актуальним проведення історико-правового дослідження процесів формування конституційно-правових поглядів і політико-правової доктрини декабризму та їх впливів на подальший розвиток вчень про державу та право в Україні.

Вивчення доктрини декабризму в радянський період, позначене жорсткою для дослідників необхідністю аніскільки не виходити за рамки офіційного сприйняття і трактування сутності декабристських конституційних проектів, суттєво звужувало можливості повного розкриття того творчого потенціалу, який містився у працях лідерів декабристського руху. Тим не менше, доробок вчених цього періоду був значним: так, за підрахунками Г.Д. Казьмирчука, тільки за 1975-1985 рр. загальна кількість праць, присвячених різним проблемам декабристського руху, перевищила 2000. У працях М.В. Нечкіної, Г.Я. Сергієнка, В.Н. Котова, О.К. Литвина, Г.Д. Казьмирчука широко висвітлювались питання організаційного зміцнення таємних товариств, формування світогляду його членів, підготовки й проведення збройного повстання, хід слідства й суд над декабристами; досить глибоко аналізувався вплив ідей декабристів на розвиток суспільно-політичного руху та передової думки в Росії у наступний час, роль та місце декабристів у визвольному русі.

Публікації свідчать про зацікавлене ставлення дослідників до проблеми формування світогляду дворянських

революціонерів; у цьому плані слід вказати на праці С.С. Ланди, П.Ф. Никандро́ва та кандидатську дисертацію С.О. Єгорова. Разом із тим, слід зазначити, що в період незалежності України дослідницький інтерес до аналізу державно-правових поглядів декабристів проявлявся слабо. Це зумовлює необхідність переосмислення з сьогодишніх позицій основних положень політико-правової доктрини декабризму. Частиною цієї великої роботи і може виступати дана стаття.

Спроба наукового аналізу конституційних проектів декабристів робить необхідним і логічно обґрунтованим джерелознавчий розгляд цих документів. По-перше, у зв'язку з наявністю в «Руській Правді» й Конституції декількох варіантів важливо вирішити неминуче виникаюче питання про вибір матеріалу для порівняння. Такий вибір не представляється повністю однозначним, і – через неможливість скористатися рядом документів, особливо, дослідників редакцій робіт Пестеля і Муравйова, що не потрапили до рук. Більшість цих рукописів була або знищена членами таємних товариств, або ретельно захована і згодом не знайдена, а, отже, уявлення про зміст ми не можемо одержати безпосередньо з тексту. Подібне продовж усієї історії таємних товариств відбувалося не один раз і було пов'язане з напруженою ситуацією в країні: хвилювання у Семенівському полку, арешт Раєвського, заборона таємних товариств, і, нарешті, саме повстання 14.12.1825 року. Крім цього, частина документів була знищена або втрачена вже безпосередньо Слідчим комітетом.

Інформація про вигоди конституційних поглядів лідерів декабристів міститься в свідченнях і спогадах самих декабристів, їх близьких і знайомих, в справах Слідчого комітету й інших джерелах. У той же час, ці дані вкрай неповні, носять суб'єктивний характер, грішать неточностями, а тому повністю відновити втрачені документи не є можливим.

По-друге, важливо і достатньо цікаво дослідити розвиток основних положень проектів на всьому протязі роботи над ними, а також закономірності таких змін у зв'язку з впливом різних чинників: обговореннями в таємних товариствах, змінами політичної ситуації в країні та ін.

По-третє, як уявляється, необхідно надати увагу й питанню авторства конституційних проектів – бо вони все ж

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. іст. наук Гавриленко О.А. (ХНУВС).

таки є не одноосібними розробками кого-небудь з декабристів, названих вище, а плодом колективних зусиль декількох осіб.

Із всіх вище перелічених конституційних проектів «Руська Правда» є найрадикальнішою за своїми визначальними домінантами. Повна назва цього документу виглядала так: «Русская Правда или Заповедная Государственная Грамота Великого Народа Российскаго служащая Заветом для Усовершенствования Государственнаго Устройства России и Содержащая Верный Наказ как для Народа так и для Временнаго Верховнаго Правления» [1, с.111].

Крім всього іншого, це – ще і єдиний проект, який став реальною програмою товариства декабристів, оскільки загальні положення «Руської Правди» були проголошені й прийняті в якості програми Південного товариства у січні 1823 р. на з'їзді у Києві [2, с.354-356].

В той же час слід зазначити, що текст «Руської Правди» не є результатом одноосібної роботи П.І. Пестеля: «Правда» не тільки неодноразово обговорювалася на засіданнях і з'їздах керівників Південного товариства, але й до самої роботи над текстом притягувалися окремі його члени. Юшневський зізнавався на слідстві, що він подекуди «пересправляв склад», але, очевидно, йшлося не тільки про стиль у вузькому значенні слова, а й про роботу над змістом; вносили свої поправки й інші декабристи; як зазначала М.В. Нечкіна, окремий розділ було доручено писати Сергію Муравйову-Апостолу [1, с.9].

Також варто відзначити, що «Руську Правду» не можна повною мірою назвати конституцією, основним законом, бо як по своїй формі, так і за змістом вона повною мірою такою не є – швидше, це конституційно-правовий твір. Та і в самому тексті документа міститься пряма вказівка на мету його створення: він виступає як «наказ» Тимчасовому уряду, а також являє собою «маніфест російського народу».

«Руська Правда» збереглася у вигляді єдиного списку, зробленого рукою самого Пестеля, й міститься в томі № 10 Слідчої справи декабристів. За проектом вона включала десять глав, але, у кінцевому результаті, було написано всього п'ять. Тому уявлення про багато які з важливих питань, наприклад про організацію верховної влади, доводиться одержувати з «Конституції. Державного Заповіту» – короткого викладу основ «Руської Правди» для Товариства Об'єднаних Слов'ян, записаного Бестужевим-Рюміним під диктування П.І. Пестеля, і заснованого на першій редакції, – а також із мемуарів і свідчень декабристів, серед яких істотне місце займають спогади про Київський з'їзд 1823 року.

Важливим моментом в процесі аналізу «Руської Правди» виступає виділення у списку, що дійшов до нашого часу, двох редакцій. У своїх свідченнях Слідчому комітету Пестель визначив дві частини свого проекту як «чернетку» і «біловик», що створює ілюзію єдиного за змістом документа, відмінного лише зовнішньою обробкою матеріалу. Проте ознайомлення з текстом показує, що є цілком достатні підстави для того, щоб говорити про те, що «чернетка» і «біловик» відрізняються не стільки формульованнями і незначними змінами, скільки рядом важливих моментів, присутніх в одній частині, та повністю відсутніх або значно змінених в іншій. В першу чергу це стосується

питання про звільнення селян, а також положення про «грамотные дворянские собрания», члени яких повинні були розробити проекти звільнення селян. Отже, можна говорити про дві редакції «Руської Правди»: першою є «чернетка» (друга частина 3-й, 4-й і 5-й глави), а друга – «біловик» (1-а, 2-а і частина 3-ї глави).

На користь такого розділення говорять помилки в нумерації, логічній побудові тексту на стику між двома передбачуваними редакціями, повтори і т.п., що списувалось багатьма дослідниками на недоробку проекту.

Перші розділи першої редакції не присутні в справах Слідчого комітету і, швидше за все, були знищені Пестелем після створення «біловика».

За часом написання перша редакція повинна бути віднесена до періоду 1822-1823 рр., а друга – до 1824 р., коли Пестель дав остаточну назву своєму твору – «Руська Правда». Згодом декабристи настільки звиклися з цією назвою, що вживали її й по відношенню до ранішніх робіт П.І. Пестеля. 1825 рік випадає із роботи над проектом (хоча слід зазначити, що таке датування ґрунтується на роботах М.В. Нечкіної і не є єдиним. Наприклад, Б.Є. Сирочковський пов'язує написання останньої редакції з 1825 роком), в цей час, за словами самого автора, він лише лещо підправляв текст, нічого корінним чином не змінюючи.

Крім двох вище зазначених редакцій існував і ще один, ранішній варіант, що послужив предтечею подальшим творам. Він датується 1820-м роком, і про нього відомо зі свідчень Микити Муравйова на слідстві. Основні положення проекту мають наступний зміст: 1) звільнення селян від кріпосної залежності з наділом їх громадською землею, але із збереженням ряду повинностей; 2) активне виборче право, яке обмежувалося досить значним майновим цензом; 3) триступенева система виборів: село - місто повіту - губернське місто, в останньому випадку утворювалися «Губернські Списки Ста осіб», обираючи як «Народне Віче» (верховні представницькі збори всієї держави, виконуючі законодавчі функції), так і «обласні віча»; 4) «імператор», швидше за все, який здійснює виконавчу владу, а також наділений правом суспензивного вето у законодавчій владі; 5) існування так званої «блостительной власти» (охорона конституції і контроль за дотриманням законів органами державної влади), функції якої були покладені на «Сенат», прообраз Верховного Собору «Руської Правди». Також слід зазначити відсутність у даному проекті будь-якої згадки про стани, очевидно, вони скасовувалися.

Таким чином, для відтворення можливо реальнішої і повнішої картини щодо змісту «Руської Правди» досліднику неминуче доводиться користуватися широким кругом джерел: від самого рукопису до спогадів декабристів.

Конституція Микити Михайловича Муравйова, одного з лідерів Північного товариства, не дивлячись на те, що вона не стала програмою «мешканців» півночі, виконувала важливу роль у житті товариства і активно обговорювалася його членами: так, збереглися, наприклад, письмові зауваження Торсона, його поправки на полях рукописів документа; свої думки і пропозиції виказували Рилєєв, Трубевської та інші декабристи.

Сам документ виявляється плодом досить тривалої роботи: відомо, що Муравйов почав писати текст восени 1821 р., вивчивши в цих цілях діючі на той час і доступні

йому зарубіжні конституції, детально, із всією ретельністю, вивчав законодавство революційної Франції, Північно-Американських Сполучених Штатів та ін.

До теперішнього часу письмово дійшли три варіанти Конституції: 1) текст, переписаний С. Трубецьким й вилучений при обшуку в паперах останнього (у літературі про декабристів даний варіант прийнято називати «першим»); 2) текст, збережений у портфелі І.І. Пушина, як припускають дослідники, переписаний рукою К.Ф. Рилєєва («другий»), або «пушинський» варіант); 3) текст, написаний рукою самого Микити Муравйова після арешту в Петропавловській фортеці («третій») і єдиний список із тих, що існують, виконаний рукою самого автора).

Останній варіант значно відрізняється від двох перших як по своєму оформленню, так і за змістом: з цілком зрозумілих причин з нього була вилучена військова реформа, а питання про монарха трактувалося значно доброзичливіше для царської влади; його також важко назвати конституцією. Варто зазначити, що багато дослідників не вважали вище наведений список вичерпним і писали про існування інших, невідомих редакцій. Так, майже напевно, можна говорити про те, що восени 1825 р. була написана нова, остання «вольная» редакція, про зміст якої можна лише частково судити по тюремному варіанту Конституції. Дослідниками висувалися також версії і про існування більш раннього документа, створеного в 1820 р. [3, 4].

Що ж до рукописів, що дійшли до нашого часу, то їх можна датувати таким чином: перший варіант, за власним визнанням автора, був початий під час перебування на військових зборах у Мінську восени 1821-го [2, с.380], а закінчений, напевно, у середині-кінці 1823 року; термін написання другого обмежується кінцем 1824 року; якщо ж говорити точніше, то його можна приурочити до осені 1824 року (до цього часу повинен був знайти свій вплив той комплекс життєвих вражень, який завершився петербурзькими суперечками і розбіжностями з Пестелем; до того ж мала місце необхідність написання нового варіанту Конституції, котрий міг стати складовою частиною програми об'єднаного товариства, у зв'язку з планом, висунутим на тих же петербурзьких нарадах); у свою чергу, третій – на початку 1826 р. в Петропавловській фортеці, на прохання Слідчого комітету.

Таким чином, як основу для порівняння слід брати, на нашу думку, другу редакцію, яка являє собою логічне продовження першої, а також ті положення останнього варіанту, які або відсутні, або значно змінені порівняно з попередніми.

Третім документом, що виступає як один із конституційних проектів декабристів, є Маніфест Сергія Петровича Трубецького. Він не має такої великої популярності, як два попередніх, і не одержав широкого висвітлення в декабристській літературі; крім цього, він якнайменше об'ємний зі всіх. Проте Маніфест гідний уваги, і в першу чергу – як реальна програма повстання, яка набувала чинності у разі його перемоги і повинна була діяти до скликання Установчих Зборів.

Маніфест писався напередодні подій 14.12.1825 р. У ситуації гострої нестачі часу для прискорення роботи було ухвалено рішення доручити його створення декільком членам товариства. Вступну частину, що не збереглася,

окремо один від одного писали Штейнгель і Бестужев (вони знищили свої записи відразу після провалу повстання), а сам текст маніфесту – Трубецької спільно з Рилєєвим (документ був вилучений при обшуку разом з іншими паперами; він зберігся в оригіналі у справі Трубецького, де фігурує під № 43). Таке твердження базується, перш за все, на розповіді самого Трубецького, зробленій ним незадовго до амністії в Сибіру І. Якушкіну. Князь описав, як був заарештований і доставлений в палац, і як Микола І під час допиту пред'явив йому текст маніфесту як вирішальний доказ: «Вы не все написали, – сказал он мне, – видите ли вы, что это такое?», – и он показал мне бумагу. Это была программа 14-го, которую мы составили вместе с Рылеевым 13-го вечером. Ее взяли, вероятно, вместе с моими бумагами». Це свідощтво треба, мабуть, визнати за вирішальне, бо до Якушкіна Трубецької не повинен був відчувати якої-небудь недовіри, а тому міг і повинен був говорити йому лише правду [2, с.230-235].

Таким чином, можливим є зробити висновок про те, що наявна джерельна база представлена досить різноманітними матеріалами і є достатньою для комплексного дослідження конституційних проектів декабристів й їхніх впливів на наступний розвиток вчень про державу й право в Росії й Україні.

Підсумовуючи, можна зазначити, що конституційний проект Пестеля – «Руська Правда» – являв собою революційний проект буржуазного перевлаштування кріпосницької Росії. Як відомо, автор іншого проекту – М.М. Муравйов у своїй Конституції пропонував встановлення конституційної монархії, введення рівності громадян перед законом, ліквідацію станів, надання свободи слова, друку, віросповідань, скасування кріпацтва і наділення селян двома десятинами землі на двір, однак при загальному збереженні поміщицької власності на землю, і, до того ж, запроваджував високий майновий цenz для зайняття державних посад. Пестель же передбачав повне знищення кріпацтва і самодержавства, фізичне знищення членів царської родини, проголошення замість абсолютистської держави республіки – тобто, майже закладав основи програми більшовиків. У цілому проект Пестеля став найрішучішим з усіх конституційних проектів, створених революціонерами-дворянами, значення якого виходить далеко за рамки ХІХ століття. Дослідження у даному напрямку можуть і повинні продовжуватися – з тим, щоб проблема зв'язку політико-правової доктрини декабризму з розвитком української державницької думки була висвітлена якнайповніше.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нечкина М.В. Восстание декабристов. Документы. – Т.7. – М.: Госполитиздат, 1958. – 432 с.
2. Нечкина М.В. Движение декабристов. – Т.2. – М.: АН СССР, 1955. – 357 с.
3. Дружинин Н.М. Избранные труды. Революционное движение в ХІХ в. – М.: Наука, 1985. – 237 с.
4. Федоров В.А. Декабристы и их время. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 388 с.

Надійшла до редколегії 26.10.2005

НОВИКОВА С.А. КОНСТИТУЦИОННЫЕ ПРОЕКТЫ П.И. ПЕСТЕЛЯ И Н.М. МУРАВЬЕВА: НЕКОТОРЫЕ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

Анализируется база источников, которая может быть использована для исследования конституционных проектов П.И. Пестеля и Н.М. Муравьева и их влияние на развитие учений о государстве и праве в России и Украине.

NOVIKOVA S.A. CONSTITUTIONAL P.I. PESTELJA'S AND N.M. MURAV'eva PROJECTS: SOME TALKER NOTES

The base of sources which can be used for research of the constitutional projects of P.I. Pestelja and N.M. Murav'eva and their influence on development of doctrines about the state and the law in Russia and Ukraine is analyzed.

УДК (438+477.8)347.65/.68“15”

С.Г. ТРИФОНОВ

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ¹

Аналізуються характерні риси й особливості правового регулювання спадкових відносин в українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, й впливи польського права на ці процеси.

Важливою складовою частиною реформування цивільних правовідносин в сучасній Україні виступають зміни у відносинах спадкування. Вітчизняні закони спадкування, які базуються на глибоких традиціях русько-українського права, потребують свого подальшого поглибленого дослідження, що робить актуальним звернення до даної проблеми.

У різні часи, під різним кутом зору й у різноманітних площинах історико-правові аспекти розвитку спадкових відносин в українських землях розглядалися у працях В.І. Владимирського-Буданова, К.О. Неволіна, В.М. Нікольського, П.П. Цитовича, Я.М. Шевченко, О.В. Дзери, І.Б. Усенка, В.А. Чеховича, О.О. Шевченка, В.Є. Рубаника та інших вітчизняних і зарубіжних науковців, однак комплексного дослідження зазначених питань до сьогодні в Україні немає. Тому дана стаття виступає як одна зі спроб частково заповнити лакуну у дослідженні розвитку правового регулювання спадкування в Україні в період перебування українських земель у складі Речі Посполитої.

Одними з важливих складових спадкових відносин, які зазнали певних змін у законодавстві Речі Посполитої, стали майнові відносини подружжя. На противагу особистому шлюбному праву, де панували релігійні закони, земельне майнове шлюбне право Речі Посполитої формувалося самостійно, й відповідні спори у випадку їх виникнення підлягали розгляду світського суду. Главою родини вважався чоловік, якому дружина зобов'язана була бути вірною і слухняною; однак, у вищих суспільних верствах і дружина займала в родині досить високе (і почасти – самостійне) положення. Як у земельному, так і в міському праві заручення супроводжувалося укладенням угоди, іменованої «шлюбним контрактом», де детально визначалося, що ввійде у придане і яким буде віно. При цьому сам

шлюбний контракт обов'язково заносився до судових книг [1, с.53].

Ще з часів «Польської Правди» дружина лицаря сама керувала домашнім господарством і жіночою прислугою, мала право на власні джерела доходу (наприклад, від ткацтва); дружина приносила у будинок чоловіка і певне власне рухоме майно, яке складалося з її особистих речей, постелі і предметів домашнього господарства. За «Польською Правдою», дочці лицаря поклалися як прислужниці двірські дівки, домашня худоба, одяг, килими і т.п., в той час як селянській дочці давалися лише постіль і одяг. Усе це майно у шлюбі залишалося особистою власністю дружини [2, с.131].

Придане складало частину загальносімейного майна, що належало виділити дочці, яка виходила заміж. Отримавши придане, вона пізніше – при відкритті батьківської спадщини – вже не могла претендувати на неї. Спадкоємні нерухомість і цінності повинні були залишатися у руках спадкоємців-чоловіків, тому придане дівчатам могло надаватися і грошима. Однак нерідко траплялося й так, що через відсутність грошей у придане записувалося і спадкове майно.

Конституція 1588 р. встановлювала, що після смерті батька обов'язок давати за його дочками придане покладался на їхніх братів, і спеціально уточнювала, що таке призначуване братами придане повинне бути рівним приданому, отриманому тими сестрами, які вийшли заміж ще за життя батька. Якщо ж брати втрачали майно, що залишилося від батька, то обов'язок надати придане їх сестрам переходив до кредиторів.

Особливим інститутом сімейно-шлюбного і спадкового права Речі Посполитої виступав відомий ще з часів Київської Русі інститут віна, метою якого було майнове забезпечення дружини на випадок смерті чоловіка. Складалося віно із двох рівних частин: перша служила забезпеченням – гарантією суми приданого, отриманого у свій

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. іст. наук Гавриленко О.А. (ХНУВС).